Ескіз

Вечір. Пристань. Дніпро задумливо плюскає легенькими хвилями об берег, і маленькі човники злегка гойдаються на них, наче граються.

Пароход має одійти аж уночі, і через те у самій пристані порожньо, тільки подекуди, лежачи на якійсь бочці або спершись на перила, меланхолічне дивиться у воду сторож. Зате на березі повно люду. І великими валками, й маленькими купками, і парами, й поодинці, вони сидять, лежать і вкривають собою весь берег. Сонце червоне, як засоромлена дівчина, ховається за високий чорний димар заводу і лукаво виглядає з-поза його одним оком. Але на березі вже тінь. Брудні, з полупленими стінами і якимись, наче нашвидку, повико-виряними вікнами єврейські "заїзди" і "номера" з похиленими покрівлями, з обідраними дверима щільно стоять один коло одного понад берегом, і здається, що хтось кинув їх тут і забув, а вони зостались далеко від города і сумно дивляться на Дніпро своїми зеленими від старості шибками в вікнах. А коло них, наче діти їхні, всякі рундуки, будочки, стойки з булками, ковбасами, огірками, насінням, з діжечками, з рибою, про яку можна догадатись вже ступнів за двадцять, з єврейками, євреями, українками, старими і молодими. Вони заклопотано тупчаться коло свого товару, тикають його в руки покупцям, ховають гроші в засмальцьовані кишені і весь час не перестають бігать очима за новими покупцями і переляканими голосами кричати:

— Куди ж ви, дядьку!? Слухайте, земляк, що ви хочете? Ідіть сюди! Вот тараньки, огірки. Що вам нада? Ідіть же сюди!

Деякі "земляки" й зупиняються, й купують, поважно торгуючись і уважно слухаючи присягання євреїв, деякі задумливо дивляться тільки на розкладене добро, лускаючи насіння, деякі ж просто ходять для того,

щоб якось провести нудний час і, нічого не купуючи, тільки ще більше розпаляють торговок.

Ґвалт стоїть коло рундуків. А "земляки" все йдуть та йдуть. Сьогодня "конкуренція", і вони спішать попасти на "дешевий" пароход. Дівчата, хлопці, діди, діти — всі вони з великими клунками на плечах, стомлені, змучені приходять, заклопотано розпитують про пароход і, заспокоївшись, розташовуються десь на голих каміннях і ждуть.

Хто вони? Хто сі засмажені потомлені люди в сих брудних сорочках, босі, в полатаній одежині, з сими несмілими очима, які так жадно дивляться на гнилі ковбаси, на смердючу рибу? Хто сі люди, яких так обережно обминають ті чистенькі панки в легеньких капелюхах, наче бояться доторкнутись до їх запорошених сорочок і важких клунків? Хто вони?

Се заробітчани. Се ті, котрих випихає із себе село, котрі більше не потрібні йому.

Обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йдуть продавать себе, свої сили, своє здоров'я, своє тіло, сором, любов; вони йдуть найматься до ситих, розпутних, ледачих людей, які мають землю, гроші, але які не обробляють сеї землі, бо мають другу роботу:

Їсти, пити і розпутничать.

Сі засмажені стомлені люди є ті, котрим всі говорять "ти", котрих всякий поліцай строго зупиняє і з важністю говорить:

— Стой! Куда ідьош?.. Що нєсьош? На заробітки? Какиї заробітки? Говорі голосней!.. У, мурло!.. Пошлі вон!

І вони йдуть, сі люди; вони повинні йти, бо жадний, як їхні очі, голод з'їсть їх; вони повинні продать себе, бо дома жде їх невиплачена дань

"обществу", ждуть оцінщики, ждуть земські, урядники, холодна, тюрма. І вони йдуть. Ні материні сльози, ні сила привички до рідного краю, ні кохання, ні дружба, ні тихий гай, ні місячна ніч — ніщо не може встоять проти страшного голосу нужди.

І вони спішать. Куди? Хіба вони знають. Ось вони дійшли до пристані; вони будуть тут ждать день, два, може, й три, будуть спать на холодній землі, їх будуть ганять з місця, і вони покірливо, гуртом, як отара овець, будуть слухатись. Потім прийде "дешевий" і вони посунуть на його з криком, з жахом в очах, щоб не зостатись, їх будуть лаяти і штовхать матроси, буде лаять капітан, панки, поліцаї, а вони мовчки, наче справді чомусь винні, будуть винувато товпитись, тупчитись по палубі і уступатись перед всяким, хто хоче їх вилаять. Вони покотом спатимуть десь біля пароходної машини, і дим їм буде їсти очі і спирати груди. Але що їм до всього сього? Голос нужди шипить і жене їх далі. І вони минатимуть великі й пишні міста, минатимуть двор-ці, палати; але що їм до них: вони не живуть там. Перед їхніми очима, здивованими, захопленими очима будуть проходить багатства, достатки, розкоші, втіхи, але вони йтимуть далі, бо сі багатства чужі для них.

І вони то купками, то поодинці сходяться до пристані, складають свої клунки зо всіма своїми маєтками, якоюсь дірявою одежиною, зітхають і починають ждать. Тут і полтавці, й польщаки, й київці, литвини, і діти, й старі. Там співають, там сміються, там сидять на якихось дошках і дивляться на воду, там балакають, ходять, танцюють, борються, бігають, лежать, сидять! А там, оддалік, понад берегом, робітники викочують з води тяжкі дуби, і чути звідти крики, гомін і ухкання. З міста долітають гудки заводів, свистки паровозів; підводи з дошками, дубами те й знають, що скриплять, гуркотять, — це йде віддавання проданої людської робочої сили.

Попадаються й панки, але вони якось дивно виглядають своїми біленькими обличчями, своєю чистенькою одіжжю серед сих мозолястих великих рук, босих поранених ніг, засмажених лиць, серед цієї

обідраної, засмальцьованої, грубої одежі. Але панкам тут нічого робити, і вони хутко щезають.

Сонце ліниво сідає, і рух меншає. На великих дубах, уложених біля самих сходів на пристань, розташувалась купка полтавців і щось їсть, голосно чвакаючи і поводячи очима на всі боки. Коло них сидять двоє поденщиків-босяків і ведуть між собою голосну балачку, їх обступила ціла валка заробітчан і пильно слухає, вставляючи іноді й своє і підхоплюючи реготом всяке дотепне слово. Один з поденщиків високий, худий і якийсь весь вузлуватий. Жовта шляпа з одвислими крисами робить його схожим на китайця, а бліде довгасте лице з похмурим носом і одним косим оком нагадує не то п'яничку-паламаря, не то якогось писарчука із самого глухого "присутствія". Він говорить серйозно, строго і вживає такі слова, котрі навряд чи й сам розумів. Другий же, навпаки, підморгує до слухачів, береться весь час в боки, заломлює аж на потилицю свого солдатського картуза і весело регочеться, аж вилискуючи проти сонця чорною пикою, серед якої можна розібрати добре тільки червоний ніс, бо все заросло аж по самі очі чорною жорсткою щіткою.

— З сібє смійосся, брат мой, — суворо дивлячись на його, говорить косий, — із сібє одного... Заблуждаєсся і других заблуждаєш... Сказано: безумной...

— Е! що там сказано! — перебиває його веселий. — Ти мені скажи, що таке пекло... Га?..

— Сказано: безумной только може сказать брату своєму: нєсть бог... Панімаєш? — серйозно дивиться на його косий і потім строго обводить очима слухачів.

— Понімаю! А ти мені скажи, що таке пекло. Га?

— Пекло... по-божественному єсть ад. Ад то єсть гієна огненная. Но тольки не такая, которую ти сібє думаєш, а душевная... печальная...

— Ну, а от монахи наші попадуть у пекло? — підморгнувши до слухачів, нахиляється до косого веселий.

— Ти, брат, не моргай... — серйозно одповідає йому косий. —Єслі хочеш разговарювать — разговарюй, а не хочеш, не моргай... Манах манаху не рівня. Єсть манах, который безразлічно праведний, — тому вместіліще в раю. Поняв? Который же багатий гріхами, как і всякий міровой чєлаєк, тому уготовано мєсто в пеклі. Поняв?

— Хоч і поняв, а по-моєму б, узять їх усіх, витопить з їх сало та й засмалить і праведних, і неправедних на йому! А то поки ще те пекло, а вони тут пекло роблять. А може, скажеш, нє?

— Разсуждай дальше... я скажу потом...

— Та тут разсуждать нема чого... Ти мене спрашуєш, какая єсть моя вєра. А я тебе спрашую, що то за пекло, що то за мощ... Ти мені говориш "ад". Де той ад? А хіба то не ад — он там, на тім Дальнім Востоці? А хіба то не пекло, як нема чого з'їсти... і... випить...

— А надто випить! — зітхнувши, додає з напівсерйозним жартом коротенький, товстенький чоловічок у фартусі і в теплій шапці з повисмиканою бавовною. Дехто сміється.

— Ти, брат, багато говориш про святих, а чи ти їх бачив? — сплюнувши і насунувши картуза на лоба, говорить далі веселий, — Я, брат, вірив у їх та довірився до того, що от...

Він розводить руками, задира одну ногу в якійсь кожаній пантофлі і обводить очима своє лахмоття.

— Сам винуват... — похмуро говорить косий.

— Сам?.. — закидаючи картуза на потилицю, скрикує веселий: — Ех, брат!..

Але в цей час недалеко од дубів чується якийсь п'яний спів, і веселий спиняється, підводиться і, махнувши рукою, кричить:

— Вася!.. Василь Сафьянович! Пожалтє-с сюди! Всі озираються, тільки косий, серйозний і суворий, не ворушиться навіть.

По дорозі плентається якась невеличка фігура, боса, без спідньої сорочки, одягнена тільки в якесь жовто-зелене пальто і без шапки. Зачувши своє ім'я, вона зупиняється, пильно дивиться на валку і щось бурмоче. Потім підносить палець до носа і почина лукаво грози-тись, весь час гикаючи і хитаючись збоку вбік. І п'яне маленьке лице його з чорним носом і віями, з тоненькими синіми губами лукаво дивиться на всіх і посміхається.

— Та йди ж, Вася! — кричить веселий. Вася підходить, зупиняється коло валки і, взявшись руками за поли свого пальта, важно почииа розкланюватись перед всіма, схиляючи голову то на ліве плече, то на праве. Розкланявшись перед здивованою і мовчазною публікою, він подає веселому руку і, потрусивши її, зупиняється коло косого.

— Спасаєсся? — заклавши руки за спину під пальто і похитуючись, звертається він до його. Косий мовчки дивиться на його.

— Ти, Вася, розкажи йому, як треба спасатись, — говорить веселий.

— Спасатьця? — гикнувши, питає Вася. — Ето можна показать... Ето можна... Хм... Ето, брат...

Він почина мацать рукою коло кишені штанів, хитається, лукаво моргає до публіки і, нарешті, виймає пляшку монопольки. Подивившись на неї на світ, він обводить всіх веселими очима і, хитнувши на монопольку головою, говорить:

— Єсть!

Всі сміються, а коротенький чоловік крякає, спльовує і витирає вуса.

— Можна й спасаться вже? — пита хтось із валки.

— Хе-хе-хе! — сміється Вася і, перехиливши пляшку над ротом, почина смоктать горілку. Косий дивиться на його, і здається, що ніс його робиться ще більше похмурим. Всі слідкують за ними з усмішкою.

— Смотриш? — однімаючи пляшку од рота і не витираючись навіть, говорить Вася до косого. — Може, й ти хочеш спастись?.. Спасайсь! Ето, брат, вєрноє спасеніє...

— Смотрю і разсуждаю, — тихо почина косий, не зводячи з Васі строгого ока. — Чєлаєк старий, уже преклон-ний, а такими ділами занімається... Син на войні, кров свою проливаєть за нас, за вєру, отєчєство і любов.

— Врьош... За вєру, царя і отєчєство! — поправляє Вася.

— Син кров проливає, а отєц... ех!

— А отєц водку проливає! — додає Вася і, знов перехиливши пляшку, почина смоктать. Але зараз же, однявши її од рота, він нахиляється до косого і якимсь шепотом говорить: — Кров проливає? За вєру?.. (Пав-за). За царя? (Павза). За отєчєство? (Павза).

Всі ждуть. Вася підніма пляшку, шпурля нею об землю і злісно, по-московськи кінчає лайкою.

Всі регочуться.

— Ти, Вася, не той... не дуже...

— Що?! — озирається Вася. — Как? Не дуже?.. Ето почему так, позвольте вас спросить? Не полагається з такими словами на чиновників? А на міня полагається?.. Га?.. "Преклонний чєлаєк"? Сукини с-сини! От що!.. Мерзавці!.. Де мой син?.. Я тебе спрашую, де мой син?!

Усмішки на його лиці вже не видно. Щось болюче, суворе і злісне видається йому в очах і мокрих ще від горілки губах. Голос переривається якимсь нервовим дрижанням, і навіть гикавка десь щезає. Всі робляться серйознішими. Вася стоїть якийсь мент мовчки, важко дихаючи й сопучи носом, потім звертається до слухачів і, показуючи рукою на город, шепотить:

— Я — злодєй, я оскорбив Колю... Ето вєрно... Я його оскорбив... Я — злодєй, і ето вєрно... — Він зупиняється і, вдаривши себе в груди кулаком, скрикує: — Не... не я погубив Колю... Погубила його вєра і отєчєство!.. Да! І кров проливає... а я... От! — Він розставляє ноги, розгорта поли свого пальта і випина до них свої голі, жовто-брудні груди з якимись ямками, синяками і кущиками сивого волосся посередині. — Герой? А? — дивиться він грізним поглядом на всіх. — По самой первой моді?.. "Преклонний чєлаєк"! А ти мені скажи, почему я должен не пить? — раптом звертається він до косого, який похмуро дивиться кудись убік. — З какой надоб-ності ето нада? Га?

— Душа больше за водку... Душу нада любить, — з неохотою бурмоче косий.

Вася якийсь мент пильно дивиться на його, наче чекаючи далі, потім поволі поверта голову до слухачів і, хитнувши нею на косого, говорить:

— Хароший хлюст? а? "Душу любить"... Дак ти ж ублаготвори ету душу... Понімаєш? Ублаготвореніє дай!.. А чим ти можеш?.. — він озирається навкруги і, не знайшовши, сумно схиляє голову.

Всі мовчать.

— А був, братці, і я чєлавк... — з якоюсь кривою, жалкою посмішкою повертає він до всіх своє худе, знівечене лице. — Зарабатував по два цілкових у сутки. Всі Василія Швайку знали... Да-а... Коля говорить:

"Я, папаша, тєрпеть не можу тиранів... Я люблю свободу..." А я йому в рило. За що?.. З любви! Накажи мінє бог, з любви! Боявсь, що в Сібір попаде... "Я, — говорить, — папаша, на вас не сердюсь, только ви мінє дуже обідєлі..." Так і говорить, їй-богу! Коля, значить, син мой єдінственний... "Ви, — говорить, — папаша, покланяєтесь тиранам, а я свободі... Я свободу люблю..." А?.. Хлюст?

Він озирає всіх своїми очима, в яких стоять сльози, і криво усміхається дрижачими, синіми губами.

— На Дальній Восток, значить, пішов? — питає хтось серйозно.

Вася мовчки хитає головою.

— Запасний, значить. Да... Много народу згубили сукини сини... Ето вєрно... Ну, та й не простив вас? Вася мовчить, потім тихо говорить:

— Я не просив... З гордості... Думаю, нехай он просить мінє... А його й забрали... Дак я й загуляв...

— Вроді, как сіціліст, значить, ваш син?.. Коля те-тот?..

Вася хутко дивиться на запитувача, якогось худого не то міщанина, не то робітника з пристані, і мовчки одвертається.

— Сіціліст не сіціліст, а парень маладця був, — зітхнувши, говорить веселий. — Тільки ти, Вася, не журись! Нехай ті журяться, що гроші мають... Не зітхай, як нема, то й так нехай!.. А Коля тоже, брат, душу в серці має... Он должон понімать... От і край!..

З базару чути якийсь крик, шум, голосні балачки. Всі озираються.

— "Я, — говорить, — папаша, не боюсь ніково..." — знов починає Вася, але його вже не слухають і дивляться до рундуків, куди починають збігатись хлопці, дівчата, дядьки, весь нудьгуючий, чекаючий люд.

— Що там таке?.. Диви, драка, — сміється хтось.

— Ану, гайда!..

Всі рушають до рундуків, від яких назустріч їм суне валка заробітчан, а посередині їх чоловік двадцять якихсь людей в синіх, чорних, сірих сорочках, в якихсь засмальцьованих піджаках, в шляпах, картузах, з чорними, у сажі руками й обличчями. Вони голосно говорять і між собою, і з заробітчанами і показують головами й руками на берег, де викочують дуби. Деякі зупиняються і пильно дивляться назад.

— Товариші! — кричить якийсь чорний, як циган, рябий і присадкуватий чоловік. — Не подпускать поліцію!.. Прямо бєй і больше нічево!

— Камнями! — підхоплює чийсь другий голос.

— Та не розбігатьця!

Заробітчани здивовані: що за люди? Звідки? Чого вони тут? Що їм треба?

— Забастовка, брат! Понімаєш, забастовку дєла-єм... — пояснює один з них високому парубкові в широченному брилі і з товстими губами. І біляве лице його, замазане сажею, пильно і добродушно дивиться на заробітчан. Парубок хитає головою, але не дуже помітно, що все зрозумів.

— Весь город бастує... Заводи, фабрики, мастерські. Понімаєш?..

Дівчата заглядають через плечі парубка і серйозними, великими очима слідкують за білявим.

— Робочі, значить... Хотять, щоб плату більшу давали, щоб харчували добре, щоб обращались з робочими хорошо... Ви ж тоже робочі?

— А ну да!..

— На заробітки йдете?

— Атож...

— Ну от! А тепер ми йдемо он туди, до берега, щоб і на пристані забастували... Як всі покинуть робити, тоді хазяйни уступлять нам...

— А то так! — додає якийсь дядько, що теж слухає його. — Оце в нас на буряках тоже була забастовка...

— Треба бороться з нашими ворогами, — перебиває його білявий. — Ми на їх робимо, а самі нічого не маємо. За хазяйнів всі, а за нас ніхто. Всі вони живуть нашим трудом... От і стоять один за одного.

Валка суне все далі й далі. Тут крик, там починають співати, там спиняють; аж порох стоїть над рундуками, коло яких позоставались тільки здивовані, злякані торговці.

Заробітчани також здивовані. Ці засмальцьовані, чудні люди так сміливо говорять про те, що вони несміло думали про себе, так дружно виступають, такий гордий вогонь в їх очах.

— Що то, дядьку Юхиме, городська кумпанія! — хитаючи головою, говорить парубок дядькові, що слухав білявого. — От якби й наші так!

— Е!.. — з досадою маха рукою дядько. —"Наші". Хіба воно що понімає? Витріщить очі, та й усе... Та й дери з його... "Наші"... Тут, хлопче, наука... Городський чоловік на всяких грамотах тобі, як чередник на худобі... А наш брат мужик що?.. Темний, як та ніч. Що сказав пан або піп, то й свято.

— А й у нас же забастовка була! — говорить якась жива, чорнява дівчина в білій хустці і з веселими очима.

Дядько хоче щось сказати, але попереду чується якийсь дружний крик, свист, гукання.

— Тю-у! Тю-у?..

Всі зазирають один одному через плечі і дивляться вперед. З-за рундуків, клацаючи шаблями, струнким рядом виступає чоловік двадцять поліцаїв і мовчки йде до берега, де викочували дуби. Там уже робота стала. Робітники, збившись докупи, з лантухами замість

фартухів, з закоченими рукавами і калошами штанів, глухо балакаючи між собою, стоять і ждуть.

— Ей! Товариші! — враз чується чийсь дужий, дзвінкий голос із передніх рядів валки. — Бросайтє роботу! Не слушайтє поліції!.. Забастовка!

— Долой!.. Бєй їх!.. — розкочується по валці, і заробітчани бачать, як ці люди кидаються до дощок, ламають їх, виривають дубчаки-підпорки з-під рундуків, збирають каміння і біжать наперед. Парубки захоплені, радісні, теж хапають дрючки, дошки і біжать за ними. В повітрі миготять палиці, ломаки, наче військо десь взялося з піками: дівчата хапають коси і совають їх в руки парубкам і дядькам. Поліція зупиняється.

Робітники з дубів потрохи починають одягатись, скидати свої лантухи і одкочувати калоші. Поліцаї щось тихо говорять між собою. Нарешті, вони знов строяться і рушають далі, наче вони нічого й не хотіли робити.

— А!!! — розкочується по валці. — П'яти показуєте?.. Ха-ха-ха! Тю-ю-у-у!.. Фю-ю... А-а... Злякались!

Деякі починають навіть кидати навздогін їм каміння, але їх спиняють, і всі рушають до робітників з дубів. Ті весело сміються назустріч їм і кричать:

— Шабашуєм! Гуляй наша!.. Чується:

— Ванька! Возьми мою жілєтку і башмаки!

— Жар до Боруха! У його пиво добре!.. Хвилин через десять на березі стихає. Нема ні косого, ні Васі, ні веселого, — вони пішли "шабашувати" з робітниками. Тільки заробітчани, то лежачи, то сидячи,

палко і голосно розмовляють про забастовки, про поліцію, про ті рани, які завжди болять і не гояться.

Сонце вже сіло. На тім самім місці, де балакав Вася, сидять уже другі й про друге балакають. На голій землі, якось скрутившись, босий, в полатаних штанях і дуже заношеній простій сорочці, лежить самотою якийсь парубок і подивляється на всіх якимись зляканими, напруженими очима. Широке, біляве лице його с безформе-ним носом і потрісканими губами якесь забите, безпомічне, з якимсь виразом страху, суму й одчаю.

— Ну, а от... Ці украшенія... зорі, скажемо, місяць — і це од природи? — чується серед полтавців.

— А-а... такі-і... — незадоволено протягує той самий голос.

— Ну, та що?.. А лучче, як тобі дадуть про Бову Королевича?.. От з такими зробиш забастовку!.. Як же!..

— Як же ті книжки добути? — вмішується другий, товстий і ледачий голос.

— Е! як!..

Оповідач, видно, й сам не знає, але щоб не показати того, цмокає язиком, хмикає і робить такий вигляд, ніби це дуже небезпечно говорити.

— Далеко, чи що?

— Хм... Воно то... Тут, брат... не той... Але його виручає гудок десь далеко на Дніпрі. Він схоплюється і почина слухати...

— Параход!.. Параход іде! — починають турбуватися всі.

Самотній парубок теж підводиться, несміло дивиться на Дніпро і знов лягає. Турбування було даремне, бо гудок від "буксирного". Всі вертаються, і коло самої парубкової голови розсаждуються дівчата. Одна з них, русява, з великими мрійними очима і якимсь повним жалю виразом губ, уважно дивиться на парубка і одвертається. Потім знов озирається і, зустрівшись з його сумним зляканим поглядом, знов одводить свої очі і починa щось шепотіти своїй сусідці. Та також дивиться уважно на парубка.

— Чого ви на мене дивитесь? — тихо говорить він. — Хіба я вам що зробив?

В голосі йому чується щось також злякане і хворе.

— А хіба не можна дивитись? — сміється сусідка.

— Усі дивляться... Наче я... що... Ви, мабуть, думаєте, що то я витягнув у того хлопця гроші?

— Еге! Драстуйте вам!.. Того, що вкрав, вже піймали давно, а ми ще будемо на тебе дивитись!.. — хита головою сусідка.

Русява ж мовчки не зводить очей з його, пильно обдивляється на його босі ноги, на хворе злякане лице, на страшну убогість його убрання.

Парубок якийсь мент дивиться на сусідку своїми мутними очима і знов тихо говорить:

— Мені так страшно... Ви не будете бить мене?

— Хто бить?

— Ви...

— За що?

— Я боюсь... Ви, може, не знаєте... що той... Дівчата здивовано дивляться на його. Він підводить голову і сідає зручніше.

— Де ж твоя одежа? — питає сусідка.

— Нема... Я так... Я покинув хазяїна... Мене хотіли вбить...

— Хто?

— Щось як поженеться, а я тікать і покинув... І чоботи були... За Єлисаветом... У полі... Воно як поженеться, а я тікать та й утік...

— Може, ти їсти хочеш? — пита русява. Парубок зиркає на неї, потуплюється і нічого не одповідає. Русява схоплюється, біжить до своєї одежі і хутко вертається з великим шматком хліба й сала. Парубок несміло, не довіряючи, дивиться на неї і не бере.

— Та бери ж. Чого ти? — ласкаво говорить вона.

— А ви ж... вам же... самим треба.

Йому, видно, страшенно хочеться їсти, але він все-таки не насмілюється взяти і тільки скоса подивляється на протягнутий хліб. Але дівчата силою всовують йому хліб і сало в руки, і він почина жадно їсти. Вони навмисне одвертаються і починають щось байдуже балакати проміж себе. Раптом обидві хутко обертаються: схилившись головою за дуби, безпомічно звісивши руки з хлібом, парубок голосно ридає.

— Чого ти! — здивовано, стурбовано і з жалем в голосі скрикують разом дівчата.

— Ви такі... добрі... Вам... вам... мабуть, самим... треба хліба... Нате... Я не хочу...

І парубок поверта до їх своє мокре, негарне, худе лице і протягує надгризений, невеличкий вже шматок хліба. Здивовані дівчата, не знаючи, що говорити, мовчки дивляться на його.

— Беріть... я не хочу... Ви мене ще битимете. Дід казав, не їж і не кажи нікому... Всі так дивляться на мене... Я не міг більше служити... Там в економії б'ють. Я утік і грошей не взяв.

— Та як же ти тікав так? Та це в тебе й нема нічого? Ні одежі, ні грошей, нічого? — з глибоким жалем пита русява.

Парубок дивиться на неї, і очі його знов укриваються слізьми. Незв'язно, плутаючись, він починає говорить, і можна розібрати тільки, що він десь служив, утік звідти і тепер голодний, без одежі вертається в Полтавську губернію додому. Можна також розібрати, що голод одняв у його розум і що цей страх, який дивиться з його хворих, божевільних очей, буде вже все життя давити його злякану душу, буде страшними привидами носитись в його слабому мозку і не буде вже спокою нещасній жертві всяких "економій".

Потроху коло парубка збирається ціла валка заробітчан. З глибоким жалем вони дивляться на замученого брата, і хто знає, які думи, які почування пробігають по них. Хто зна, чи не будуть і вони повертатись додому такими, чи зостанеться в їх душі цей жаль і чи не заросте їхнє серце жорстким бур'яном злоби на всіх і на все?

Знов далеко на Дніпрі густо і глухо гудить гудок, і знов всі біжать до берега, слухають, розпитують і мляво вертаються назад.

— Буксирний!

Парубок, згорнувшись під дубами на голій землі, тихо схлипує і здригується. Стає все темніше й темніше. Далеко нагорі жовтіють городські вогні і нагадують, що там живуть самі довольні люди, що там живуть ті, які забрали собі і розум парубка, і сили його, і честь сих дівчат, і щастя всіх сих змучених, стомлених людей; забрали і розкошують в тих спокійних, гарних домах, не на голій землі й не за недогризеним шматком чорного хліба.

Балачки стихають. Дніпро задумливо, журливо плюскотить об берег хвилями, і темний сам, здається, знає долю сих чекаючих людей і хмуро хмуриться од неї.